

Las ‘Normas’ dalla Conferenza da scolasts e da Muoth ein vegnidadas attacadas scochemai ch’ellas ein stadas cumparidas, en emprema lingia secapescha dils Sursilvans protestants. A caschun dalla reuniun da tut ils scolasts romontschs sursilvans a Glion l’entschatta dils 1890 ha surtut il plevon protestant, ser Gion Martin Darms, il fundatur dalla Ligia grischa, - dil chor, buc dalla ligia sco tala, - attaccau il proceder dils scolasts: ei hagien buc tratg neutier ils spirituals protestants, ed ei fussi era stau “nuot auter che dueivel d’era sevolver tier il cussegl d’educaziun.”¹ Ser Gion Martin Darms fuva en principi in adherent d’ina ortografia unica pil sursilvan ed era er gia vegnius encunter a l’ortografia catolica en plirs graus ella nova ediziun dil Niev Testament, per la quala el era staus responsabels, sco nus vein viu. El vess probablamein gia leu modernisau l’ortografia protestanta aunc pli fetg, mo il colloqui, la radunonza dils plevons sursilvans protestants, veva buc lubiu quei. En sias atgnas scartiras ha Gion Martin Darms scret sco el ha liu, e leu ves’ins, che las differenzas fussen buc stadas insurmontablas pli². Dallas atgnadads tipicas dalla ortografia protestanta eran buc la massa pli restadas, denter quellas denton aunc in pèr fundamentalas, p.ex. <i> el tip ‘vita, fim’, <e> en ‘terra, bella’. La scripziun <ch> per [ç], ch’ils Sursilvans protestants duvravan era, sco ils Ladins, haveva Darms manteniù mo a l’entschatta dil plaid en ‘chau’ e da quellas caussas, empau sco el rg. Mo per bunamein tut il rest era el s’adattaus alla scripziun catolica e veva schizun entschiet a sorprendere la distincziun denter ‘de’ e ‘da’, ch’ils protestants fagevan schiglioc buc ed han era buc fatg suenter el pli. Cun el ed era bein enqual auter plevon protestant vess ins segir saviu discuorrer, mo ei fuss secapescha era stau clar, che las ‘Normas’ vessen stuiu veser or empau auter, per ch’ils protestants vessen era saviu esser d’accord cun ellas.

Muoth veva pretendiu en sia ‘conclusiun’, ch’ei stoppi: “vegnir procurau per cudischs de scola en questa ortografia, duei ella far fretg e gidar enzitgei pil futur.” (p.118). Ei fuss pia stau l’incumbensa dil cantun da procurar che l’ortografia da Muoth vegni derasada tras ils cudischs da scola; lez veva il monopol dils cudischs da scola. Senza sia lubientscha vessan era las ‘Normas ortograficas’ da Muoth buc astgau vegnir duvradas en scola, e per quella lubientscha vev’ins en scadin cass buc dumandau avon che dar l’incumbensa. Il cantun ha lu dau risposta sin sia moda allas ‘Normas’: el ha restampau il medem onn per la tierza gada l’emprema part digl ‘Eberhard I’, in cudisch screts 1865 el sursilvan fusionau da lu, che negin, gnanc Bühler sez, duvrava pli 1889. Cun la critica da Gion Martin Darms, il pli enconuschent autur sursilvan protestant, era ei clar, ch’il cantun vegni **buc** ad acceptar las ‘Normas’ da Muoth sco basa per ils cudischs da scola. Cun quei era ei er da prever, ch’ei vegni aunc ad ir in’uriala, tochen ch’il capetel ‘ortografia sursilvana’ sappi vegnir terminaùs.

Quei che fuss aunc d’intercurir pli exact en quei connex ei, tgei ch’ils auturs catolics han fatg cullas normas da Muoth. Jeu hai mo dau ina egliada egl Ischi IV da 1900, il pli vegl ch’jeu hai a disposiziun. Gest fetg ein er ils catolics buc seteni vid las ‘Normas’ da Muoth. Alfons Tuor p.ex. scriva *seun, eun* etc. (p.25), nua che Muoth pretendia claramein <au> (p.39s.). Gion Cadieli scriva *udeu e seu* (p.117), nua che Muoth pretendia <iu> (p.47). Empau pli datier da Muoth scriva Sur Flurin Camathias, mo el drova p.ex. era traso la fuorma *gron* (p.77), malgrad che Muoth pretendia ‘grond’ cun -d final e scriva aunc vitier: “buca gron” (p.64), senza -d

¹ *Gasetta Romontscha* 1890, nr.6 e GION DEPLAZES, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Luzern 1949, 100s.

² P.ex. en sia translaziun *Ulrich Zwingli, Cudischet festv en memoria de siu 400avel gi natal*, da Dr. G. Finsler, atistes, Versiun romonscha da J. M. Darms, Cuira 1884.

final. Da pader Baseli Berther hai jeu mo in text da 1904 a disposiziun³, mo leu scriva el en scadin cass *gerau* e schizun *ge* (p.4), malgrad che Muoth era sededcidius per <gi> avon [e] ed igl anonim dalla GR era er staus per quella scripziun aunc 1887. Lu scriva el *zens* cun in <n> (p.4.5), Muoth pretenda <zenn> (p.68), lu *pisturs* (p.6), ferton che Muoth vul <pasturs> (Regla p.22). 10 onns suenter l'ediziun dallas 'Normas' da Muoth setegnan pia era ils auturs catolics buc vi da quellas, malgrad ch'ei han aunc adina nuot auter. Perquei scriva lu era mintgin vinavon sco el anfla per bien, sco tochen da cheu, cul resultat, che mintgin dils quaters auturs numnai ha empau in'otra ortografia. Quei muossa denton tuttina era, che las 'Normas' da Muoth han buc pudiu perschuer biars; l'ortografia catolica ei entuorn 1900 pauc meins caotica che quei ch'ella era 1880. Empau meins denton tuttina: Tuts quater auturs scrivan tuttina adina <gl> e <gn>, era alla fin dil plaid, e gliez era avon las 'Normas' da Muoth aunc buc il cass. Mo tuttina suondan aunc negins da quels quater scribents cumpletaein las 'Normas'. Schebein ei enconuschan buc ellas ni setegnan da bi da bugen buc vi dad ellas, ei secapescha buc d'eruir mo aschia, mo en scadin cass resorta da quei secunter, ch'ellas han buc giu il success che p.ex. l'ortografia da Pallioppi veva giu a siu temps. Da smarvegliar ei quei buc pli ch'in ton; las 'Normas' da Muoth han era buc la qualitat da l'Ortografia' da Pallioppi.

Cunquei era pia 1890 la situaziun puspei pauca letga sco avon las 'Normas', e tuts en carplina in cun l'auter pir che mai. Viers la mesadad dils onns 90 ei era aunc il Cussegl d'educaziun vegnius activs en connex cull'ortografia sursilvana. Il cantun leva publicar ina nova seria da cudischs da scola, che mavan pedagogicamein tut in'otra via che quels da tochen uss, e quei secapescha per igl entir cantun ils medems, sco tochen da cheu. Quels cudischs sebasavan sillas teorias da Johann Friedrich **Herbart** e Tuiskon **Ziller**, dus pedagogs da Leipzig, tier ils quals il directur dil seminari da scolasts, Paul Conrad, veva studegiu. Herbart e Ziller eran dil meini, ch'ils affons fetgien atras il medem svilup sco ils pievels, mo bia pli spert. Quei stoppi ins era risguardar en scola, e quei aschia, che mintga scalem dalla scola stetti en connex cul scalem corrispudent da l'istoria dalla carstgaunadad. Perquei attribueschan ei a mintga classa in tema, il schinumnu „Gesinnungsstoff“ da quella classa, translataus da quei temps el sursilvan cun „materia etica“. L'entira instrucziun sebasu lu sin quei tema durent quella classa. Tenor lur teoria duess la scoletta ver la tematica fablas; igl 1. onn da scola praulas, il 2. onn il Robinson, il 3. onn ils Nibelungs. Els cudischs da scola tudestgs che sebasan sin quella teoria vegn lu l'istoria biblica ella suandonta successiun: aunc ella 3. classa il temps dils patriarchs, ella 4. il temps dils derschaders, ella 5. il temps dils retgs (biblics), ella 6avla Cristus, ella 7avla il temps dils apostels, e per finir ella 8avla classa la reformaziun sco punct culminont dil svilup dalla carstgaunadad; ina novavla classa deva ei aunc buc. Ils temas biblics ein buc vegni repri els cudischs da scola grischuns, auter ch'il temps dils patriarchs. Naven dalla 4. classa han ins priu leu temas historics svizzers. Ella 4. classa ei quei la detga da Tell, e naven dalla 5avla classa lu l'istoria svizra e grischuna, naven dils habitonts dils cuvels tochen 1856: „Il conflict pervia de Neuschatel“. Per pli bia detagls sur dalla basa teoretica da quella seria da cudischs san ins consultar la dissertaziun da GION DEPLAZES, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Luzern 1949, p.101-116, ed era las autras informaziuns vegnan en emprema lingia da leu.

³ BASELI BERTHER, *Sin Cadruvi, Reminiscenzas ord la Val Tujetsch*, Solothurn 1904

Quei che pertucca ils cudischs romontschs e surtut sursilvans ha quella seria da cudischs menau spert a problems. Igl emprem da quels ei puspei inaga l'ortografia stada. Per quels cudischs leva il cantun claras normas naven da l'entschatta. Igl era planisau ina seria dad otg cudischs, in per mintga classa, ed el leva che quels vegnien screts tuts ella medema ortografia. Ins stueva pia sedecider per in'ortografia per quels cudischs da scola. L'ortografia da Muoth veva buc giu grond success, cunzun buc tier ils protestants, mo ella era er buc propi vegnida da penetrar tiels catolics, sco nus vein viu. Ed il cantun veva aunc adina miras pli grondas per sia ortografia sursilvana; ella vess stuiu esser acceptabla per igl entir territori da quella vart dils cuolms, buc mo per la Surselva catolica e protestanta. Il departement d'educaziun ha perquei puspei inaga dumandau ils representants prominents da quei territori, tgei ch'ei manegien en quella caussa. Il resultat ei staus, sco quei ch'igl era da spitgar: tgi era per quella, tgi per tschella ortografia. Ils da Schons levan la veglia ortografia protestanta, ch'era effectivamein aunc il pli datier a lur lungatg plidau. Il risguard memia grond dil dialect da Muster els cudischs da scola existents hagi giu tier els la consequenza, ch'il romontsch seigi vegnius negligius ils davos onns enta Schons. La Lumnezia era per las 'Normas' da Muoth; lezzas seigien gia els mauns da mintga scolar, e suenter lezzas vegni instruiu ed empriu. Quei era probablamein empau surfatg, ed ei era plinavon illegal. Quei vegn buc gest a ver alzau las schanzas dallas 'Normas' da Muoth tiel cantun. Aschi ca. dil medem meini era denton era la Cadi. Muoth sez ei era vegnius dumandaus, e lez ha secapescha era renviu a sias 'Normas'. El ha denton tuttina aunc schau liber in'otra via, numnadamein in'ortografia da cumpromiss, sco ella era vegnida duvrada ella secunda part digl 'Eberhad', ch'era gie era dad el. Mo ch'el era schon leu buc setenius vid las decisiuns dalla cumissiun e scret perquei en differentas ortografias tradiziunalas.

Il Cusseglie d'educaziun ha lu era priu quella via, che Muoth veva aunc schau liber, probablamein pli bia ord motivs tactics che ord perschasiun. Da quei temps era Andrea Vital cusseglier d'educaziun, in dils pli prominents politichers ladins da quei temps e sez era detg cudischiu en fatgs da lungatg. El veva publicau differentes texts vegls ladins, rimnau las canzuns popularas ladinas, lu era proverbis e versets d'affons e publicau differentas da quellas caussas ellas 'Annalas da la Societad retorumantscha'. El ei era daventaus la persuna decisiva tier la fundaziun digl 'Institut dil Dicziunari Rumantsch Grischun' 1904, che nus vegnin aunc a tractar, e cu che l'ortografia da Pallioppi entscheiva a vegnir ella critica naven da 1910, eis el in dils pli gronds defensurs da quella ortografia. El era pia tuttavia buc in ignorant en caussas da lungatg. El ha pia convocau ils 19 e 20 da december 1895 ina conferenza ortografica a Glion. Presents eran el, Muoth, Gion Martin Darms ed ils scolasts Pfister da Schlans e Cabalzar da Glion, ch'eran previ sco translatur dils cudischs da scola. Gion Martin Darms era il reformatur dalla ortografia tradiziunala protestanta, Muoth il 'normader' da l'ortografica catolica, e domisdus secapescha perschua di da lur ortografia, aschia ch'igl era da quintar, ch'ei savessi vegnir difficultus. Ed effectivamein duei la discussiun lu esser stada aschi hanada, che Muoth hagi la finala bandunau la sala culs plaids „Sche fagei merda“. Sch'el ei lu aunc turnaus suenter inaga ni buc, ei buc tradiu.

Tgei ch'ei tut vegniu discutau leu, ei buc nudau. Ei dat denton in protocol da decisiuns, che Cabalzar ha scret e ch'ei lu finalme in vegnius publicaus el cudisch dalla VI. classa, cumpariu exact 1900, suenter ch'ei veva dau reclamaziuns ch'ins sappi buc, tgei che seigi vegniu fixau a Glion. In scan veis vus silla proxima pagina ed in exemplar pli legibel sil Fegl 8. Il protocol cumpeglia gnanc ina pagina e miez buc, **cun** l'introducziun. Legi inaga il text p.IX,

Unterricht in der Volksschule; *Junge*, der Dorfteich als Lebensgemeinschaft; *Kahnmayr & Schulze*, anschaulich-ausführliches Realienbuch.

Per *lgeua occupaziun* havein nus era en quest tom porschiu rih material. Mo dagl entruidament tier il desegn geografic havein nus abstrahau, essent che lez drova fitg bia spaci. Nus essan dentont perschuadi, ch'ils scolasts, ils quals han fatg diever dellas respectivas indicaziuns el IV. e spezialmein el V. tom, vegnan era da cheu denvi buca a voler dispensar las scizzas graficas ed ils pensums correspondents, anzi encurir, de sez elaborar tals tenor basegns. A riguard las midadas della fuorma havein nus el present cudisch de lectura augmentau las pretensiuns entras pensums per extender ed amplificar raquintaziuns, ch'ein dadas mo alla curta.

Concludentamein volein nus adimplir nossa emper-mischun, fatga ella prefaziun tier il II. cudisch de lectura, e dar cheu in curt sclariment sur l'ortografia dils novs cudischs romontschs. Risguardont tont sco pusseivel ils motivai giavischis de tuttas contradas, en las qualas quels vegnan duvrai, ha ins acceptau las „Normas ortograficas“ de Muoth per basis, mo suenter liunga e madira ponderaziun della caussa modificau quellas sco suonda:

A. **Vocals**: 1. § 20 (pag. 103) vegn midaus ed ei dovei vegnir scrit: sterner, terra, bella, vadels e buca: stianner, tiara, biala, vadials.

2. Cheu nua ch'igl „i“ schai el plaid original, dovei el vegnir conservaus. § 13 III. (p. 107) vita, spirt, mitsch, lamici, capitel, figl, buca: veta, spert, metsch, lameci, capitel (redunonza de spirituals catolics), fegl (Blatt). Era cheu, nua ch'igl „e“ deriva dagl „u“ classic latin, che semida en ü p. e. el ladin, vegn ei scrit „i“ enstagl „e“ p. e. fim da fumus (füm), mit da mutus (müt), mil da miulus (mül) etc. etc.

B. **Consonants**: 1. (pag. 52) „g“ dovei adina tunar lom avont „i“ ed avont „e“.

2. Il „tg“ vegn conservaus, mo en entgins tocs de lectura dil VII. ed VIII. tom remplazzans entras „ch“, la correspondentia fuorma della bibla reformada. Ils plaids, che contegnan originalmein il „c“, dovein leu vegnir scrits cun „ch“ e buca cun „tg“ p. e. amich, chau, chaun, chierp, buca amitg, tgau, tgaun, tgierp.

C. La **declinaziun** digl artichel indefinit (pag. 94) vegn midada. Gen. d'in, d'ina, buca din, dina; Abl. dad in, dad ina, buca d'in, d'ina.

D. 1. Tier la IV. **conjugaziun** (pag. 97) sa l'emprina persuna dil singular era finir sin a. Present: jeu senta, jeu venda. Imperfect: jeu sentiva, jeu vendiva.

2. Igl „i“ dil suffix „ir“ dovei vegnir conservaus en tuts temps ed en tuttas fuormas e buca midaus en „e“ p. e. jeu sentiva, buca jeu senteva, jeu sentivi, buca jeu sentevi, jeu sentiss, buca jeu sentess, sentint, buca sentent.

E. Il **pronom reflexiv** „se“ (pag. 95) vegn dovraus per tuttas treis personas el singular ed el plural, mo buca scrits ensemen cun il verb p. e. jeu se legrel, ti se legras, nus se legrein. En ils menzionai tocs de lectura, che risguardeschan spezialmein l'ortografia reformada, dovei la fuorma veglia (ti te legras, rus vus legreis) vegnir applicada. Il medem ei d'observar concernent il narrativ: el chet, el clamà, el levà etc. etc. Per „wenn“ dovrein nus „sche“, per „so“ encurtercomi „schi“ p. e. Sche ti vegns, schi mein nus a spass.

Igl accent circumflex vegn applicaus mo tier „i“ ed „e“, cura che quels vocals vegnan alla finala dil plaid pronunziat clar e stendiu: ils ulteriurs accents dovrein nus buc. 'Gl apostrof vegn applicaus mo tier ils artichels, ils pronomi e las congiunziuns.

ca. naven da miez, igl alineo ch'entscheiva cun 'Concludentamein', tochen alla fin da quella pagina.

Ins ha pia priu las 'Normas' da Muoth sco basa, ha denton modificau ellas. Ellas vegnan lu era citadas en quels cass, nua ch'ei varieschan da quellas, p.ex. "§ 20 (pag. 103)". Il § 20 va ellas 'Normas' da p.42-44, mo sin p.103 ei la "Tabella cun reglas ed exempels, cò scriber ils vocals tonics". Gest sut 1. han ins pia fixau ina dallas pli marcantas differenzas el vocalissem denter l'ortografia protestanta e catolica tenor il sistem protestant. Quei ei secapescha pulit ferm tubac, era sch'ei deva en principi tons vitgs catolics che pronunziavan quei era aschia che vitgs protestants, numnadamein segir Breil ed Andiastr, ferton ch'ei era dils vitgs protestants era mo Vuorz e Flem. Era sut 2. ei in punct dispoteivel vegnius decidius tenor l'ortografia protestanta, cheu malgrad che negin pronunziava pli aschia en Surselva. En quella passascha croda en egl, ch'ei vegn indicau en parantesas exempels ladins sco *füm müt* e *mül*, enzatgei che nus vein aunc entupau negliu tochen uss ellas ortografias sursilvanas. Quels exempels astgassan derivar dad Andrea Vital, il cau dil departement d'educaziun; lez era Ladin. Igl ei in summa da supponer, che lez hagi era dau la decisiun per quellas duas scripziuns. Ellas ein numnadamein per gronda part identicas cun las scripziuns ladin, auter che leu, nua che lezs han in [ü]. 'terra, bella' e 'vadels' ei era ladin, medemamein 'vita, capitel, figl „Sohn“ ed auters pli. Probablamein ha pia Vital giugau ina rolla ualti decisiva tier quella reuniun. Da dir ei denton era, ch'ils cudischs da scola eran aunc quintai 1895, cu quella ortografia ei vegnida fixada, pils Surmirans, e lez vevan era [ē] en fuormas sco: 'tera, bela, va-

dela', e per part era <i>, p.ex. en 'fitg, gist, isch'. L'ortografia vess pia era saviu valer sco ina concessiun als Surmirans. Quei argument anfl'ins denton negliu, quei ch'ha lu era giu consequenzas pauc pli tard.

Quei che pertucca ils consonants sin p.X ei igl emprem punct dil tuttafatg capeivels; cheu veva Muoth semplamein decidiu falliu ellas 'Normas', ord tgei motivs era adina. Era il secund punct dils consonants ei nunproblematics, perquei ch'el pertucca mo certs tocs da provegnientscha protestanta, che mantegnan la scripziun <ch>. Quella regla vegn segir a ver fatg maneivel ton mal il venter a Gion Martin Darms sco las duas reglas dil vocalissem a Muoth. Darms vess bugen giu manteniù il <ch> per [ç] a l'entschatta dil plaid, e Vital probablamein era, pertgei gliez fuss era stau tenor la norma ladina.

La midada pertuccont la declinaziun ei era mo ina piculezza. Muoth era sedecidiu da buc mo scriver la cumbinaziun 'da' + art. definit, pia *dil, della* ensemen, mobein era la cumbinaziun 'da' + art. indefinit, pia *din, dina*. Daco ch'el vegn sin quella fuorma, ei buc propi clar a mi; Carigiet en scadin cass scriveva ella cun apostrof. Muoth di mo leutier, ch'igl apostrof seigi buc necessaris. Era en quella caussa han era buc tut ils auturs catolics suandau el: Camathias e Berther scrivan senza apostrof, Alfons Tuor denton cun apostrof. La regola cuntegn denton era puspei enzatgei, ch'era nunusitau tochen uss tiels protestants, numnadamein la distincziun denter 'de' e 'da' resp. dativ ed ablativ, che mo las grammaticas ed ils auturs catolics che savevan empau latin fagevan, ils protestants denton buc.

Pli problematics ein lu puspei las midadas che pertuccan la conjugaziun. -a enstagl -el sco finiziun dalla 1.sg. ei stau dispartit duront igl entir 19avel tschentaner. Igl anonim dalla GR da 1887 veva aunc proponiu dad era lubir igl -a. Tenor Muoth ei quella finiziun "per part fabricat literal". Quei constat, mo per part ha igl -a denton era tradiziun, ed igl -el ei **mo** sursilvans e vala sco relativamein tipics pil sursilvan. Las fuormas sco *sentiva, sentiss* etc. ein puspei ina concessiun a l'ortografia protestanta, denton era puspei al surmيران e ladin, mo pils Sursilvans catolics eran quell'ortografia tuttina ualti jastras.

Era la scripziun dil pronom reflexiv era stada dispartida ditg. Tier il pronom reflexiv dat ei dus problems. Igl emprem ei inaga, schebein il pronom duei vegnir flectaus, 'jeu mi lavel, ti te lavas, el se lava' etc., ni esser adina 'se'. Il lungatg plidau veva 'se', el plural schon naven da l'entschatta dil 18avel tschentaner, el sg. tec a tec naven da l'entschatta dil 19avel. Ella scripziun protestanta, che sebasava sil lungatg dil 17avel tschentanter, vegneva il pronom secapescha aunc flectaus, sco quei era aunc aunc ualti dapertut il cass el sursilvan da gliez temps. Sch'ins flectescha il pronom, ston ins secapescha scriver dapart el, quei che l'ortografia protestanta fagevan lu era, ferton ch'ils catolics han entschiet a scriver il 'se' ensemen cul verb naven da l'entschatta dil 19avel tschentaner. Il diever da 'se', denton secrets dapart, era pia ina fuorma da cumpromiss.

Il rest vala lu puspei mo per tocs che risguardan specificamein l'ortografia protestanta, nua ch'il pronom duei vegnir flectaus e nua ch'era il narrativ, il passé simple romontsch, duei vegnir duvraus. La fin fan lu aunc in pèr piculezzas, ch'ein buc vegnidadas da penetrar. La differenziaziun denter *sche* e *schì* ei artificiala e corrispunda buc al lungatg plidau. Quei che pertucca ils accents era Muoth veramein staus ualti generus. Aschia vevan p.ex. tut ils vocals accentuai finals in circumflex, p.ex. era *cucû, sacô* per 'enzaco', e schizun la *Cadî* (p.17).

Plinavon duvrava el igl acut ed il gravis per distinguer plaids che vegnessen schiglioc screts tuttina, denton pronunziai auter, p.ex. tier *pégn* vs. *pègn*, *péz* vs. *pèz* eav. Quels accents eran buc necessaris el cudisch da scola, perquei che *pégn* ei *pign* e *péz* ei *piz* en lezza ortografia, aschia, che las fuormas cun il grafem <e> san mo vegnir legidas cun [ɛ] aviert. Ch'igl accent circumflex duess era vegnir applicaus tier igl 'e' ei probablamein mo in sbagl da stampa; ei stuess esser 'a' enstagl 'e', e pertucca probablamein plaids sco *stublâ*, *otgâ* e quels pèr ch'ei dat da quei gener, ch'ins scriva ozildi cun accent grev.

Aschi lunsch pia il protocol dil cumpromiss dalla conferenza ortografica da Glion dil 1895. Mo cun quei era puspei mo l'ortografia dils cudischs da scola fixada, e la seria dils 8 cudischs da scola dil cantun, cumpari denter 1896 e 1904, ei lu effecivamein era scretta relativamein consequent en quella ortografia. Mo ch'igl ei buc aunc stau la davosa emprova da fixar l'ortografia sursilvana ei clar; ozildi valan gie praticamein buc ina solia da quellas scripziuns fixadas dalla conferenza da Glion pli. Enzacu sto pia quell'ortografia puspei esser vegnida midada, quei lu denton pèr el 20avel tschentaner.

La nova seria dils cudischs da scola ei fruntada en bunamein igl entir cantun sin ina opposiziun enorma, surtut denton tiels catolics e Romontschs. Perquei ei quella opposiziun lu era stada la pli ferma ella Surselva catolica. Praticamein tut ei vegniu mess en damonda tier quels cudischs: Las praulas, perquei ch'ellas seigien dad ina vart nunrealisticas, da l'autra vart tudestgas e buc romontschas. Il Robinson, perquei che quei seigi in ateist, e l'istoria seigi era pauc probabla. Il pli fetg sut las rodas ein secapescha ils 'Nibelungs' vegni; **mo** ils Gualsers ein stai d'accord cun lezs. Perquei ein els vegni schai el cudisch da scola dalla 3.classa, denton mo sco materia facultativa. Sco alternativa han ins priu il temps dils patriarchs sco lectura obligatoria, mo che l'istoria biblica mava buc vinavon pli ellas proximas classas. In problem era er, che tut il rest, p.ex. la geografia, sebasava era sils Nibelungs e tractava perquei la cuntrada entuorn Worms. Schizun il Tell ei vegnius contestaus da tuttas treis conferenzas da scolasts sursilvanas e da quella da Schons.

Inaga ch'ils cudischs ein stai cheu, ein lu las dispetas pervia da lur cuntegn secalmadas empau. Bein han aunc tuttas conferenzas reclamau empau. Tgi leva autras praulas, tgi empau in auter Robinson, tgi in lungatg pli simpel e da quellas caussas. **Ina** conferenza ei denton stada dira, quella dalla Cadi. Lezza ha decidiu da **buc** introducir igl empem e secund cudisch en scola, pia quels per la secunda e tiarza classa, ord motivs morals, pedagogics e linguistics, ed ha lu era scret quei al Departement d'educaziun. Quella brev ha provocau ina dispeta denter il Departement d'educaziun e la Surselva, surtut la Cadi e ses politichers conservativs. La confruntaziun directa ha cuzzau tochen 1902, ella han denton procurau aunc ditg per animositads denter quellas duas partidas. Ellas autras regiuns sursilvanas ei la resistenza plitost stada mo passiva; ils cudischs vegnevan semplamein buc duvrai. Quei ei era curdau en egl al Departement d'educaziun; el vegneva buc da vender ils cudischs ch'el veva fatg. El ha dumandau igl inspectur sursilvan, co ch'ei stetti en quella caussa. Lez ha rapportau correctamein, che mo il cudisch da l'emprema classa, la fibla, vegni duvraus dapertut. Il cudisch dalla secunda classa cul Robinson seigi aunc strusch vegnius introducius ed il cudisch dalla tiarza classa cun ils Nibelungs insumma buc. Il cantun ha nuota schau stermentar e publicau pruamein mintg'on in niev cudisch silmeins tochen 1901, cu che la dispeta era sil pli ault, mo suenter ha el cuntinuau la seria, ed il davos cudisch da quella, quel pigl 8avel onn, ei cumparius 1904.

Igl ei denton buc restau tier la resistenza passiva. 1897, suenter ch'il cudisch dalla tiarza classa cun ils Nibelungs era cumpariu, malgrad las protestas dalla conferenza scolastica dalla Cadi, ha Caspar Decurtins priu la caussa enta maun ed ha organisau ina petiziun da 44 cussegls da scola encunter ils cudischs da scola dil cantun.⁴ En quella petiziun ein surtut ils Nibelungs vegni contestai, denton era las praulas ed il Robinson. La petiziun pretendia dil cantun da schar luvrar or las conferenzas scolasticas dalla Surselva in agen cudisch per la secunda e tiarza classa. Cun quei fess secapescha l'unitad dils mieds d'instrucziun pigl entir cantun stada liquidada definitivamein. Per quei ha il Cussegl pign, sco la regenza veva aunc num da quei temps, secapescha buc lubiu quei als Sursilvans. Decurtins ei denton buc setenius vi da quei scamond ed ha tuttina empruau d'organisar cun 28 cussegls da scola – 16 vevan denton dau si l'opposiziun – in agen cudisch da scola. Scolast Andreas Schwarz da Mustér ha giu l'idea da tractar la fundaziun dalla claustra da Mustér sco eveniment historic local, e Caspar Decurtins ei vegnius da surplidar pader Maurus Carnot da surprender l'elavuraziun da quella materia. Quei ha el lu era fatg relativamein spert per tudestg – romontsch saveva el aunc buc – ed Andreas Schwarz ha translatau l'istoria per sursilvan cun il tetel 'Sigisbert en Rezia'. Il cudisch ei cumpariu 1899 a Nossadunnaun cul tetel: *Cudisch de lectura per las Scolas primaras romontschas, II. onn de scola* (BR 1652). e quei en 3000 exemplars.

Quei cudisch ei schon ualti differents dil cudisch da scola corrispundent dil cantun, *Cudisch de lectura per las scolas primaras romontschas dil cantun Grischun, II onn de scola* (BR 1651), ch'era vegnius publicaus treis onns pli baul. Gia ella prefaziun vegn detg, che "las praulas translataadas ord il tudestg" seigien "schadas naven", sco el "cudisch de legier pella secunda classa dellas scolas italianas." Buc ch'il romontsch fess vegnius megliers per quei: 'translatadas dil tudestg' fess stau meglier che 'ord il tudestg', e 'schar naven' ei uss era buc gest in romontsch fetg genuin. Lu vegn indicau: "En piazza de "Robinson", ch'ei jasters per nus, tschentein nus "Sigisbert" sco purtader della cultura en nossa Surselva grischuna". Quei ei secapescha era empau surfatg; tochen Sumvitg deva ei era gia avon 'cultura' en Surselva, mo Mustér deva ei forsa aunc effectivamein buc da quei temps. Mo era la "Lectura accompagnonta" ei empau outra. Aschia dat ei en quei cudisch in toc "La caplutta de s.Onna", suandada dad "A Trun sut igl Ischi", che maunca lu pli tard el cudisch official; empau Cadi ei lu tuttina empau. Era ella part III "Diversa lectura" dat ei in pèr differenzas, mo nuot da num.

Quei cudisch stat pia en clara concorrenza cun il cudisch da scola dil cantun per il 2. onn da scola. Lez cunteneva all'entschatta differentas praulas, lu il 'Robinson' enstagl il 'Sigisbert', ed era screts en ortografia officiala, e gliez era il cudisch dalla Cadi era buc. Il cudisch ei vegnius repartiu als scolasts, ed in exemplar ei vegnius tarmess al cantun culla damonda d'astgar duvrar el sco cudisch da scola, quei ch'era uss schon ina provocaziun: Il cudisch era gie vegnius declaraus sco cudisch da scola ed era gia stampaus e per part era gia repartiu.

⁴ Per dapli detagls davart quella dispeta cul cantun cf. GION DEPLAZES, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Luzern 1949, el capitel *Robinson contra Sigisbert*, p.150-158. Quel ei era la basa dallas indicaziuns fatgas cheu che vegnan citadas cun (Deplazes + pagina). Cf. era Gion Deplazes, «Sigisbert» cunter «Robinson», en: *Litteratura* 6/2 (1983), 246-260, Ina cuorta resumaziun da quella dispeta anfl'ins era en ADOLF COLLENBERG, MANFRED GROSS, *Istorgia grischuna*, Cuira 2003, p.252.

Il Cussegl pign ha schau empau peda da dar risposta. El leva buc lavagar las festivitats centenaras dalla battaglia da Tgalavaina. Mo cuort avon che la scola entscheivi puspei, ha el priu posizun. En principi seigi ei pusseivel da duvrar auters cudischs che quels dil cantun, sche quels corrispundien allas miras dil plan d'instrucziun e vegnien approbai dalla regenza. Al cudisch 'Sigisbert en Rezia' sappi quella approbaziun denton buc vegnir dada. Ei maunchi ad el ils tocs accumpignonts necessaris, el seigi screts en in'otra ortografia ch'ils auters cudischs da scola, il raquent sco tal corrispundi buc alla verdad historica e seigi per part nun-probabels psicologicamein. Tochen che quellas munconzas seigien buc eliminadas, astgi il cudisch buc vegnir duvraus en scola (Deplazes 152).

La caussa ei lu ida pruamein vi e neu denter la regenza e ils 28 cussegls da scola. Lezs han empermess da far las correcturas necessarias, sche la regenza accepti il cudisch, quei che lezza ha denton buc saviu garantir ad els. Sin quei han ei semplamein introduciu el en scola. La regenza ha udiu da quei e dumandau igl inspectur, Joachim Disch, co ch'ei stetti en quella caussa. Lez ha mo saviu confirmar quei che la regenza veva udiu, ed el ha schizun defendiu il cudisch envers la regenza. Sin quei ha el prompt survegniu ina reprimanda. Il Cussegl d'educaziun leva vegnir ensemen cun pader Maurus Carnot per fixar cun el las midadas, mo lez ei buc cumparius culla stgisa, ch'il cudisch s'audi als cussegls da scola ed el sappi buc midar enzatgei senza la lubientscha da lezs. Il cantun leva denton buc entrar en contact direct cun ils cussegls da scola rebels ed ha anzi dau a lezs la cunzina da procurar ch'il cudisch vegni buc duvraus pli en scola. Ils cussegls da scola han buc schau seser quei sin els ed han lantschau ina campagna ella pressa, ella Gasetta Romontscha da Placi Condrau ed el Bündner Tagblatt da Caspar Decurtins, encunter la regenza. La finala eis ei vegniu tier il renumau cumin da Glion ils 30 da settember 1900, nua che ca. 3000 personas han susteniu ostentativamein ils cussegls da scola rebels. La regenza ha denton aunc adina buc dau suenter ed ha uss dau als cussegls da scola ina reprimanda e smanatschau cun consequenzas, vul dir la sistida dils daners per la scola. Per buc periclitir il diever dils auters cudischs ha il departement d'educaziun denton tuttina aunc schau liber la pusseivladad d'acceptar il cudisch, sch'ei vegni midau quei ch'el veva contestau. Sin quei han lu ils cussegls da scola dau suenter; pagar sez ils scolasts levon ei secapescha era buc.

Igl ei vegniu il november digl onn 1900 tier ina conferenza ch'ha discutau il Sigisbert e proponiu differentas midadas, indicadas tier Deplazes 156, che pader Maurus Carnot vess giu da far. Cun quei ein lu tuts stai cuntents. Mo pader Maurus ha schau scher l'entira caussa; el veva pauc tschaffen da surluvrar il text. Il cau dil departement d'educaziun, aunc adina Andrea Vital, ha empruau sin differentas vias da far far pader Maurus la lavur. La finala han pader Maurus e Caspar Decurtins fatg in pèr midadas e tarmess il cudisch giu Cuera, e la regenza ha acceptau el, probablamein senza leger el aunc inaga per buc stuer intervegnir da niev. Pader Maurus ha, tenor Gion Deplazes (p.157), en scadin cass scret en siu exemplar la remarca: "Was Herr A. Vital (wohl nach Diktat) vorgebracht hat, sind Ausflüchte und ganz unbegründete Nörgeleien. Tatsächlich ist das Buch ohne Änderungen (mit Ausnahme der Orthographie, die verschlimmbessert werden musste!) seinen Weg gegangen." Quei constat buc gest dil tut. Ell'emprema versiun pina Sigisbert p.ex. en capetel 5 l'emprema sera pliras plontas, ella secunda versiun eis ei mo treis pli. Effectivamein veva la cumissiun manegiau, che quei mondi empau spert e seigi perquei pauc probabel. Perquei vegn lu era aunc precisau viers la fin da quei capetel, ch'ei hagi tuttina cuzzau treis dis, tochen che la tegia seigi

stada finida. Sco ina lavur da seminari da Fabian Tschuor⁵ ha demussau, dat ei era aunc autras midadas textualas, mo veramein buc la massa, e per ordinari vegn plitost mess vitier enzatgei per declarar meglier la situaziun che stria enzatgei. Schizun in scena relativamein impurtonta ei vegnida vitier pér ella versiun “ufficiala”, ils plans che Sigisbert designescha sin ina scorsa per ina claustra.

Cun quei ei l'emprema versiun denton aunc buc stada eliminada. Ella ei vegnida publicada 1902 sco historia separada (BR 1173) cun ina prefaziun da Pader Maurus Carnot, datada cun “Sontga Clau 1901”. En quella pren el era posiziun visavi las duas versiuns existentas ed indichescha lu: “Ed il veder Sigisbert en Rezia? El ha rutt la via al niev e less ussa sedomiciliar ellas casas romontschas. El ei il medem.” Igl ei pia in'ediziun per spindrar il text oriund che steva buc pli a disposiziun senz'auter, perquei ch'ils cudischs cul text oriund eran bandischi ufficialmein dalla scola. Mo cun quei ch'el ei uss buc cudisch da scola pli, ha il cantun giu da dir nuot pli en caussa. La damonda ei lu mo, tgeinin dils dus Sigisberts ch'ei vegnius duvraus en scola.

En scadin cass ei ‘Sigisbert en Rezia’ daventaus il tema dalla secunda classa per bunamein in tschentaner. El ei vegnius reprius el *Cudische de leger per las scolas primaras romontschas, Secund onn*, cumparius a Mustér 1928 (BR 1669), denton cun in text midaus ualti fetg e novas illustraziuns. Quei cudisch iniziescha ina nova seria da cudischs da scola ed ei vegnius restampaus senza midadas 1939 e 1952. Il ‘Sigisbert en Rezia’ ei era aunc vegnius reprius ella proxima seria da cudischs da leger, el *Garnins, Cudisch da leger per las scolas primaras sursilvanas, secund onn*, Cuera 1963 (BR 2534), denton buc pli all'entschatta dil cudisch, mobein alla fin da quel, p.112-165. Il text ei restaus pli u meins il medem sco 1928, denton senza numeraziun dils capetels e dils alineas dalla versiun da 1928. Ina midada ortografica ni l'otra dat ei e silmeins ina scursanida buc gest gartegiada en capetel 8,2 (p.39 resp. p.123) hai jeu era remarcau. Las illustraziuns ein era puspei autras, e las novas derivan dad Aluis Carigiet ed han per part schizun colurs. Cun quella seria da cudischs da leger ein lezs denton vegni ord moda e remplazzai cun lectura integrada, aschia ch'ei ha era buc giu plaz pli per ‘Sigisbert en Rezia’.

L'otra gada lu aunc tier ils donns collaterals da quella dispeta denter ils Sursilvans, en emprema lingia quels dalla Cadi, e la regenza pervia dils cudischs da scola.

---

⁵ FABIAN TSCHUOR, *Dispetas e cumpromiss: Sigisbert en Rezia*. Lavur da seminari semester d'atun 2011.